

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»: ДО ПИТАННЯ ВТРАЧЕНОЇ АРХІТЕКТОНІКИ

У статті автор запропонував загальну концепцію сприйняття віршованого епосу в українській літературі, що тягнеться від традиційної для мистецтва протоплазми художньої творчості. Також тут охарактеризовано ймовірні витoki походження «Слова про Ігорів похід», де за основу взято канонічну релігійну поезію, а також традиції народнопоетичної творчості, де крізь призму втраченої архітекtonіки розглядається питання необхідності природної реконструкції цього етапного для розвитку світової літератури явища в контексті народної поетики.

Ключові слова: віршований епос, протоплазма, дискурс, парадигма, канон, архітекtonіка, ірмос, ектения, молитва, народна поетика.

В статтє автор предложил общую концепцию восприятия стихотворного эпоса в украинской литературе, находящейся у истоков традиционной для искусства протоплазмы художественного творчества. Также здесь охарактеризованы вероятные истоки происхождения «Слова о полку Игореве», где за основу взята каноническую религиозную поэзию, а также традиции народного творчества. Сквозь призму утраченной архитектоники рассматривается вопрос необходимости естественной реконструкции этого этапного для развития мировой литературы явления в контексте народной поэтики.

Ключевые слова: стихотворный эпос, протоплазма, дискурс, парадигма, канон, архитекtonика, ирмос, ектения, молитва, народная поэтика.

The author suggests an understanding of the poetic epic in the Ukrainian literature as a phenomenon rooted in the traditional protoplasm of artistic creation. The paper also describes the possible sources of origin of The Lay of Igor's Campaign, which is based on the canonical religious poetry and the tradition of folk art. Analyzing the masterpiece of the Ukrainian medieval literature through the prism of the lost architectonics the author stresses the necessity of natural reconstruction of the initial phases of the poetic epic in the discourse of folk poetics.

Key words: poetic epic, protoplasm, discourse, paradigm, canon, architectonics, the irmos, litany, prayer, folk poetics.

Незважаючи на те, що в сучасному літературознавстві ще недостатньо ґрунтовно визначені обриси віршованого епосу, зрештою, як і обумовлене його історико-теоретичне підґрунтя, його присутність та роль у процесі становлення культури цілком логічна та вмотивована. Адже це – одна із тих універсальних основ буття, посередник між різними типами світовідчуття, літературними традиціями, глибинними пластами національної культури, що і досі сприймається як «непочатий край, цілина, що чекає ще численних працівників» [16, с. 1-4]. Попри таку об'єктивну картину, багатовіковий розвиток письменства підтверджує факт присутності тих художніх явищ та понять, що складають його основу, починаючи від традиційної для мистецтва протоплазми художньої творчості, що згодом знайшла відповідне виявлення в різні часи, зокрема, у віршованих жанрах замовлянь, пісень, билин, дум тощо, що природно виникали та самобутньо розвивалися на зіп'якненні різних культурних парадигм. У цьому світлі влучними є слова І. Огієнка,

який, звернувши увагу на походження та будову стародавніх віршів, які склали основу сучасної поезії, вказував, що «кожен народ на світанку свого творчого життя витворював для певних урочистих потреб т. зв. «в'язану» чи віршовану мову, що відрізнялася від його мови поточної, буденної. ...Коли ми говоримо про «вірші», то ми звичайно уявляємо собі вірші нашого часу, рівноскладові й тонічні. Для давнини ця назва не відповідна, бо «пов'язання», чи віршування в давнину було інше, – це була складена форма взагалі» [7].

Зрештою, одним із тих явищ літератури, яке засвідчило окремий етап розвитку віршованого епосу, «найціннішим пам'ятником староукраїнської літератури й одинокою в цілості дохованою пам'яткою поетичної творчості» [11, с. 27], увібравши концептуально значимі народнопоетичні, літописні, зрештою, книжні традиції, стало «Слово о полку Ігоревім, Ігоря, сина Святослава, онука Ольгова». М. Максимович у своїй «Історії давньої руської

словесності» висловлював припущення, що цей твір продовжив традиції згаданих вище піснетворчих оповідань, явившись «цілою, стрункою» субстанцією, «в якій народна словесність – у витках писемної» [5, с. 93]. Водночас це явило собою предмет жвавих дискусій, що тривають упродовж останніх століть у науці. Зважаючи на необхідність сучасного осмислення цього явища в літературі, серед завдань дослідження – з'ясувати походження, жанрову приналежність, визначити специфічні ознаки поезики «Слова» як у контексті розвитку народнопоетичних, так і книжних традицій. Посутнім залишається питання необхідності проведення реконструкції твору відповідно до його природної архітекtonіки.

У рецепції О. Бестужева, який, поділяючи принципи О. Радіщева стосовно необхідності адекватного сприйняття «Слова», є припущення, що цей текст має прямий зв'язок із народнопоетичною творчістю, написаний мірною прозою та південноруською мовою. Крім того, тут присутні «руська бойова душа», «вгадки народної міфології», «вражаючі порівняння і почуття глибокі». Водночас у тексті, на думку автора, немало несподіваного, зокрема, «незапозичені красоти, інша природа, відмінне коло дій» [8, с. 13]. Подібні тенденції дозволили багатьом дослідникам, у першу чергу, М. Максимовичу, визначити «Слово» як типовий український твір. Зокрема, це також властиве поглядам О. Паліцина, який чи не першим опублікував його в Україні, а також стало основою позиції О. Потебні, для якого воно явилось «твором особистим і писемним» [9, с. 146-147].

Полемізуючи з П. В'яземським, В. Міллером, О. Веселовським, які не поділяли таких, здавалося б, очевидних припущень, зокрема, висуваючи тези щодо ролі «чужоземних» впливів, М. Максимович, який наблизився до сутності «Слова» чи не найближче, шукав його витки в народнопоетичній творчості, у тому числі, в героїчному епосі. Здійснивши один із перших літературних аналізів твору, він висловив думку, що у «Слові» – «давньому руському піснеспіві» [5, с. 87] або, як він його жанрово визначав, «піснетворчому оповіданні», природно присутні як епічні, ліричні, так і ліро-епічні елементи. По суті, це дозволило говорити про унікальне міжродове утворення, у якому, зокрема, вступна частина має епічний, зміст – ліричний характер. Поділяв такі принципи як М. Грушевський, так і І. Огієнко, який зауважив, що «не все «Слово» відповідає ustalеним канонам: «багато місць безумовно ритмічних, часом є навіть дієслівна рима, але випадкова, звичайна народній поезії» [7, с. 122]. Цінними є спостереження тих науковців, хто помітив зв'язок «Слова» як дружинного твору із іншими жанрами, зокрема, літописами, воїнськими повістями часів Київської Русі [1, с. 1-2].

Поширюючи цю думку, Л. Махновець, який не виключав ролі та впливів народнопоетичних традицій, припускав, що «Слово» можливо сприймати як музично-словесний твір, що поєднує наспівну декламацію із оповідною піснено-повістю [6, с. 16].

Пояснюючи такі принципи архітекtonіки, О. Потебня вважав «Слово» явищем монументальним, епохальною частиною великого епосу, що виник на конкретному історико-культурному тлі. «Хай Боян «Слова о полку Ігоревім» є міф, хай Гомер буде міф; але такі міфи не можуть створюватися без відповідної дійсності, як неможливий міф про сонячну колісницю в людей, які не знали сонячної колісниці. Отже, «Слово о полку Ігоревім» свідчить, що були героїчні пісні, які величали подвиги окремих осіб» [10, с. 159-166].

Водночас у науці досить продуктивно формувалася думка щодо очевидної книжності «Слова», що виникло під впливом авторитетного на тоді інституту церкви. Зокрема, М. Тулов доводив, що це – прозаїчний твір, частково наповнений елементами народної поезії, але в основі переплетений із книжним риторизмом. Подібного припущення дотримувався і Г. Востоков. У свою чергу, І. Франко зауважив, що «Слово» є оригінальним зразком південноруського письменства, поетичним твором, зложеним своєрідною ритмічною прозою, із властиво більш-менш правильними віршами [14, с. 194-470].

«Нерівномірні стихи» також були предметом вивчення Ф. Колесси, який називав «Слово» думою XII століття, у якому віршована складова «творить більшу групу, подібно як у голосіннях і думах, що лутиться з собою на осевої паралелізму й ритмічного ритму». Взагалі це – «індивідуальний (особовий), книжний твір незнамого поета із найвисших кругів тодішньої суспільності, коли думи дійшли до нас дорогою многовікового передання народних співців» [4]. Зрештою, така позиція обумовлює певну тяглість культурних процесів, на фоні яких цей твір постає метатвором, який увібрав концептуально значимі ознаки літературного досвіду народу попередніх епох.

З огляду на вказані зауваження, потребує окремого розгляду висловлена Л. Махновцем теза щодо музично-словесної організації тексту, суголосна із відомими в давньоукраїнській літературі жанрами релігійної лірики, а також традиціями народної творчості. Прийнятним у цьому розумінні є осмислення такого важливого поняття, як канон, що постає своєрідним ключем до пізнання однієї з «бліх плям» твору. Це, як зауважує Ю. Ковалів, не тільки нормативні засади віровчення, висловлень Ісуса Христа або апостолів; це один із визначальних жанрів літургійної поезії, християнської гімнографії, у якому новозавітні мотиви співвіднесені зі старозавітними. Дослідник припускає, що вагому роль у композиції твору відіграють сакралізований у тексті та етапний для історії день, а сам твір має форму діалогу між хором і слухачами, можливо, кількома хорами. Натомість канонічний текст складається з дев'яти пісень («од»), кожна з яких має свій ірмос, вони поєднуються із тропарем, у якому узагальнюються істотні ознаки свята [3, с. 458-459].

Очевидно, це дає підстави стверджувати, що в такому визначеному каноні поєднанні народжувалася закономірна залежність наспіву від поетичного тексту, що підтверджувало, з одного боку, можливі зв'язки із візантійською культурою в частині будови художніх

творів. Віднині такі твори мусили складатися з трьох основних частин, кожна з яких виконувала властиві тільки їй функції. Зокрема, заспів, ще не маючи належного відношення до змісту, заохочував читача до адекватної рецепції шляхом використання художніх засобів. Наративні функції виконувала основна частина, яка, зокрема, пропонуючи, наприклад, опис конкретної історичної особи в дії, містила традиційні для тодішньої літератури ліричні відступи, пояснення, необхідні коментарі, які впливали на формування певного рівня епічності сюжету. Одночасно із тим формувалася суб'єктивна концепція художнього мовлення, яка дозволяла авторові інкрустувати до канви твору авторське осмислення явищ та подій, зокрема, від першої особи. Поспів таких текстів, який ще називали славнем, містив, здебільшого, молитву, у якій автор традиційно звертався до Бога із проханням. Можливим ставало і те, що наприкінці також використовували похвалу герою або звертання до читача, поширені певним дидактизмом.

Поруч із тим, якщо взяти за основу надзвичайний вплив церкви на розвиток літератури, тут помітна яскраво виражена богослужбова традиція, яка, будучи провідною, основоположною в період розвитку християнства, накладала відбитки на художню творчість. Зокрема, за своїми формальними ознаками «Слово» як можливий музичний твір, могла так само розкривати драматичний задум автора, супроводжуючись при тому литією, а також традиційною для цього виду прохання екстенією, що дозволяє припустити прямий зв'язок тексту із молитовними традиціями, зокрема, типом короткого богослужіння, у якому міститься прохання дарувати перемогу або відвести лихо, захистити християн, зрештою, всіх тих, хто зазнав кривди, скорботи, поразку.

Дискурсивне осмислення ролі канонічної літератури в давньоукраїнській літературі дозволяє стверджувати, що вагому в тому роль усе ще відігравала релігія, яка тривалий час мала колосальний вплив на розвиток культури. Шукаючи причини повільного розвитку віршування в цей антитетичний по відношенню до національної культури період, Ф. Буслаєв, а також О. Потебня шукали тому причини не тільки в природі поетичних традицій, що йшли від доісторичних часів. Йшлося про те, що з прийняттям християнства почала помічатися відсутність певного узгодження «письменних і неписьменних класів», «неувага або презирство перших до останніх», у результаті чого «язичеська словесність та християнська література» почали йти різними шляхами. На думку О. Потебні, «зіткнення між тією й іншою виявлялося тільки в тому, що люди кращі, освічені християнством, викривали неучтво в язичеських віруваннях і обрядах, у нестриманості й нечистоті сімейного життя» [10, с. 159-166]. Звісно, що подібні протиставлення не могли спільно впливати на розвиток письменства, тому відтоді фольклор і література нерідко йшли до свого реципієнта різними шляхами.

З цих причин, книжна віршована поезія, прийшовши разом із християнством з Візантії, Моравії, Болгарії, хоч і була біля джерел радикально

нових умов розвитку літератури, яка, увібравши релігійно-учительну, богослужбову практику, втілену в нових жанрах, зокрема, похвали молитви, гімну, але все-таки мала нестійкі зв'язки із народною творчістю, обмежені IX – XVIII ст. [15, с. 45]. Цей процес тривав, як це помітно, довго, доки церква не змінила своє антагоністичне ставлення до мистецтва, не перестала називати його «справою язичеською», «забавою диявольською», «щопоки не відбулося їх злиття та «шире вірування» [2, с. 8]. Утім, це не означало, що народнопоетична творчість, яка зазнала чималих втрат через усний характер побутування, втратила внутрішню потужність, приховану духовність, багатовікові традиції. Навпаки: фольклор поступово ставав субстанцією, яка природно закривала помітні прогалини в книжній літературі, тим самим зберігши свою роль у тривалому процесі становлення віршованого епосу.

Таким чином, непрямі твердження порушення канонічності в архітектоніці помітні в рецепції М. Максимовича, який підтверджував, що у «Слові» багато чого стоїть не на своєму місці. З цією метою дослідник, поділяючи принципи будови твору в давньоукраїнській літературі, взяв за основу змістовий принцип, тому зробив строфічний поділ тексту відповідно до фабульної канви. Відповідно в його варіанті текст, як того і потребував канон, обрамлено заспівом і закінченням. Зі свого боку, основна частина, яка є найбільшою, умовно поділена на дванадцять інших, відбиваючи, у першу чергу, провідні елементи сюжету. Погоджуючись із тим, що в збереженій редакції твору 1800 року є певна необхідність у деяких перестановках, О. Потебня, поділяючи принципи структурування тексту М. Максимовичем, аргументував це тим, що «для самого автора могло бути неясним, які з ампліфікацій первісного тексту виявляться потрібними, які зайвими при остаточній редакції, котра до нас не дійшла чи й зовсім не була здійсненою. Крім того, здається в текст внесені голоси одного або більш ніж одного переписувача» [9, с. 146-147]. Очевидно, це дозволяє говорити про те, що в результаті появи новіших редакцій «Слова» могла бути втрачена оригінальна архітектоніка твору, яка могла б дати відповіді на питання як самого походження, так і міри впливів інших культурних традицій, рівень засвоєння візантійсько-болгарських або інших шаблонів чи навпаки.

І. Огієнко, дослідивши систему віршування «Слова», зробив свою спробу поділу наявної редакції твору на фрагменти (періоди), так само взявши за основу сюжетну канву. За його художньою реконструкцією, твір починається із традиційного заспіву, потім іде двадцять одна окрема частина («Вирядження князів у похід», «Віща затьма сонця», «Похід на половців», «Перший удатний бій», «Лиховісні ознаки надалі», «Другий нещасливий бій», «Таке вже було: Спогади про Олега Гориславича», «Поразка Ігорового війська», «Сум за побитим Ігоровим військом», «Похвали кн. Святославу Київському», «Віщий сон кн. Святослава», «Пояснення віщого сну», «Золоте Святославове слово», «Заклик до князів: За Землю Руську, за рани

Ігоря!», «Князі Полоцькі», «Пісня про Всеслава», «Княжі списи не в одне співають», «Плач Ярославни за Ігорем», «Втеча Ігоря з полону», «Половецька гонитва за збігцем», «Поворот князя Ігоря додому», а на завершення тексту – поспів «Слава князям і дружині».

Крім того, І. Огієнко, виконавши авторський віршований поетичний переспів, вирізняє там тільки чотирнадцять частин, причому немає чіткого відокремлення заспіву та поспіву. Очевидно, це більше спадає на інтерпретацію класичного тексту без дотримання можливої архітектоніки, що певною мірою здається полемічним із позицій традиційного літературного перекладу. Таким чином, у його варіанті представлені такі змістові частини: «Розпочати старими словами», «Водиці попиту шоломом із Дону», «На річці на Каялі», «Були й князь Олега походи», «І Ігоря впали прапори», «І сум розіллявся по Руській Землі», «Смутний сон Великого князя Святослава», «За Руською Землю!», «Минула дідизная Слава!», «Ярославна за ладою плаче», «Дорогу Бог Ігорю каже», «Все гнались за князем на конях», «Князь Ігор додому вертається» [7]. Важливо визнати, що формальний принцип, який передбачив подібний поділ на строфи відповідно до сюжетної канви, як того потребувала канонічна структура давньоукраїнських творів, стала провідною в редакціях та перекладах І. Вагилевича, Д. Загула, Б. Лепкого, П. Мирного, О. Огоновського, М. Шашкевича, Т. Шевченка, серед академічних – Д. С. Ліхачова, причому кожен із цих варіантів доповнює один одного. Водночас із тим, у сучасній науці є низка адаптованих текстів оригіналу, де «Слово» подається відповідно до норм сучасної літературної мови, причому без поділу на частини та строфи. Зокрема, це помітно у варіанті, запропонованому О. Мишаничем [13, с. 117-127]. Очевидно, останній варіант, який резонує із попередніми, дає можливість припустити фактичну відсутність оптимального методу визначення архітектоніки «Слова». Зрештою, за основу можуть бути взяті інші принципи, які, скоріше за все,

містяться на рівні внутрішньої динаміки твору, прихованої будови, яка ще має бути визначена. Фактично, розмова мусить вестися відповідно до позицій народної поезії, яка потребує свого окремого вивчення.

Таким чином, «Слово о полку Ігоревім» як одна з вершин віршованого епосу, стало тим унікальним художнім явищем, де поєднувалися, крім самодостатньо виражених епічного та ліричного начал, канонічні жанри, відповідні культурні дискурси. Разом із його появою ознаменувався досить важливий для розвитку мистецтва етап, коли галузь літературної творчості поступово почала пропонувати свій культурний продукт, тому відзначатися, крім іншого, глибинністю задуму, ідейністю, пафосом, удосконаленням художньої майстерності. З іншого боку, динамічно формувалися запозичені з фольклору, античної літератури, іншомовної поезії перші уявлення про архітектоніку, закономірності використання формально-змістових чинників, підкріплені національними літературними традиціями. Тоді ж набувало поширення та мало можливий вплив біблійне віршування, осучаснювалися такі канонічні жанри, як похвала, плач, що пережили відповідні трансформації в результаті зіткнення різних типів світовідчуття, а також свого власного мистецького досвіду. Це дозволяло анонімному авторові дещо експериментувати в межах традиційних художніх форм, які розширювали рамки внутрішнього сприйняття, збільшували глибинність художнього осягнення. Водночас у тексті зображені не тільки описи воєнних дій та зображення князівства, як того потребувала канонічна література із його суворою архітектонікою, але і зображення природи, що жодним чином не поступаються перед іншими жанрами тогочасної літератури своєю унікальністю і довершеністю, гармонійним поєднанням фольклорних і книжних традицій. З цього виходить, що «Слово о полку Ігоревім» – високохудожнє новаторське явище, яке дозволило чи не вперше говорити про наявність фундаментальних засад народної поезії письменства України княжої доби (за М. Корпанюком).

ЛІТЕРАТУРА

1. Барсов В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси (1887–1889) / В. Барсов. – В 2-х т. – Т. 1. – М. : В университетской типографии на Страстном бульваре, 1887. – 322 с.
2. Буслаев Ф. Исторические очерки русской народной словесности и искусства / Ф. Буслаев. – В 2-х т. – Т. 2. – СПб. : Общественная польза, 1861. – 429 с.
3. Канон // Літературознавча енциклопедія : у двох томах. – Т. 1 / Авт.–укл. Ю. І. Ковалів. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 608 с.
4. Колесса Ф. Українські народні думи. Перше повне видання з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів / Ф. Колесса. – Львів : Просвіта, 1920. – 180 с.
5. Максимович М. История древней русской словесности / М. Максимович. – У 2-х кн. – Кн. 1. – К. : Университетская типография, 1843. – 232 с.
6. Махновець Л. Слово о полку Ігоревім : [вступна стаття] / Л. Махновець // «Слово о полку Ігоревім» та його поетичні переклади і переспіви ; [вид. підг. Л. Махновець]. – К. : Наука, 1967. – 523 с.
7. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Слово про Ігорів похід / І. Огієнко ; [упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик]. – К. : Наша культура і наука, 2005. – 316 с. (Вид. проект Фондації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття». – Серія 2 : «Зарубіжні першодруки». – Том 4).
8. Полярная звезда, изд. А. Бестужевым и К. Рылеевым. – М.–Л. : АН СССР, 1960. – 1014 с.
9. Потебня О. Передмова до «Слова о полку Ігоревім» / О. Потебня // Естетика і поетика слова : [збірник ; пер. з рос. ; упор., вступ. сл., прим. І. В. Іваньо, А. І. Колодній]. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.

10. Потебня О. Цивілізація і народна поезія / О. Потебня // Естетика і поетика слова : [збірник ; пер. з рос. ; упор., вступ. сл., прим. І. В. Іваньо, А. І. Колодної]. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.
11. Радзикович В. Короткий курс українського письменства / В. Радзикович. – Львів : Українська книгарня і антикварня, 1922. – 182 с.
12. Слово о полку Игореве / [под ред. акад. Д. С. Лихачева] // Лихачев Д. С. Избранные работы : В 3 т. – Т. 3. – Л. : Худ. литература, 1987. – 520 с.
13. Слово о полку Игоревім та його поетичні переклади й переспіви в українській літературі / [вид. підг. О. Мишанич]. – К. : Акта, 2003. – 668 с.
14. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Франко І. Зібрання творів : У 50-ти т. – Література та мистецтво. – Т. 26–43. – Т. 41. Літературно-критичні твори (1890–1910). – К. : Наукова думка, 1984. – 680 с.
15. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом : нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко ; [авториз. пер. з англ. М. Габлевич ; / під ред. А. Ясіновського]. – Львів : Ін-т Історії Церкви Львів. Богослов. Академії, 2001. – 249 с.
16. Якубський Б. Наука віршування / Б. Якубський. – К. : Слово, 1922. – 124 с.

© Кремінь Т. Д., 2012

Дата надходження статті до редколегії 17.09.2012 р.